

СЕКЦІЯ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.122

РОЗУМІННЯ ЗЛОЧИНУ У ДОКТРИНІ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Блавацька-Калінська О.М., суддя
господарський суд Львівської області

Статтю присвячено філософсько-правовому аналізу розуміння злочину представниками соціологічної школи кримінального права. Доведено, що представники цієї школи вважали злочин вічним соціальним явищем, притаманним будь-якому суспільству, яке не можна викоренити, проте можна попередити.

Ключові слова: злочин, соціальні відносини, антисуспільна поведінка, аномія.

Статья посвящена философско-правовому анализу понимания преступления представителями социологической школы уголовного права. Доказано, что представители этой школы считали преступление вечным социальным явлением, присущим любому обществу, которое нельзя искоренить, однако можно предупредить.

Ключевые слова: преступление, социальные отношения, антиобщественное поведение, аномия.

Blavatska-Kalinska O.M. CRIME CONSIDERATION IN THE DOCTRINE OF THE SOCIOLOGICAL SCHOOL OF CRIMINAL LAW

The article is devoted to the philosophical and legal analysis of understanding the offense by the sociological school of criminal law. It is proved that the members of this school considered a crime as eternal social phenomenon inherent in any society that cannot be eradicated but prevented.

Key words: crime, social relations, antisocial behavior, anomie.

Постановка проблеми. Соціум завжди засуджував злочин як чинник, що загрожує стабільності та створює небезпеку для життя людей та функціонування спільноти. Упродовж багатовікової історії європейської цивілізації науковий інтерес до поняття злочину постійно зростає. Розуміння «зла» як сутності злочину завжди було у центрі уваги філософів, правників, митців, психологів, педагогів тощо. Вивчення ж причин та умов попередження злочинів дозволяє удосконалити суспільні відносини, у тому числі правові норми та інститути державного управління, створити ефективні механізми притягнення винних до відповідальності та блокувати небажані форми людської поведінки. Новим напрямом дослідження після класичної та антропологічної школи кримінального права стала соціологічна школа. На відміну від попередників, причину злочинів соціологи-криміналісти бачили не у фізичних чи психологічних відхиленнях людини, а в несприятливих соціологічних умовах життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема філософії злочину як соціального явища була предметом дослідження таких науковців: О. Александров, Д. Бабищев, В. Бачинін, Н. Мельничук, О. Микитчик, С. Нежурбіда, Е. Поздняков, І. Рахімов тощо. Загалом вагомий внесок у філософію кримінального права здійснили: Ю. Голик, В. Грищук, Т. Гарасимів, Д. Лук'янець, С. Сливка, А. Франк тощо. Аналізуючи філософсько-правові підходи до розуміння поняття злочину, слід відзначити, що більшість науковців роз-

глядали злочин як правове або як соціальне явище. Крім того, еволюція поняття «злочин» у правовій літературі досліджена недостатньо. У цьому контексті важливим постає подальше осмислення злочину як філософсько-правового явища у різні етапи становлення європейської цивілізації, його співвідношення з іншими правовими явищами та сферами життєдіяльності суспільства задля окреслення його можливих проявів у майбутньому.

Мета статті полягає у філософсько-правовому аналізі трактування злочину представниками соціологічної школи кримінального права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Представником соціологічної школи кримінального права був австрійсько-німецький юрист Франц фон Ліст (1851–1919 рр.), який стверджував, що злочин такий же вічний, як смерть і хвороба, однак якщо «гігієні вдалося продовжити людське життя, соціальні реформи, народна освіта і справедливість в управлінні зможуть зменшити злочинність» [1, с. 108]. Тобто вчений вважав, що злочин неможливо викоренити із суспільного життя, його можна лише попередити, якщо вдало проводити соціальну політику.

Злочин, на думку Ліста, не є лише юридичним поняттям, а наука не може обмежитись одними лише догматичними вправами. Це наслідок індивідуальних особливостей злочинця – частково вроджених, а частково набутих, – та соціальних умов. Еволюція поняття злочину у працях науковця відобра-

жає еволюцію його поглядів. Спочатку злочин він називав «неправдою» – винним проти-правним посяганням на правоохоронуваний інтерес. Злочин, на його думку, є соціальною патологією – «подвигом неправди» [2, с. 70].

Франц фон Ліст вважав, що природно-історичний підхід до розуміння злочину охоплює два окремі напрями – біологічний і соціальний. Вчений писав: «З біологічної точки зору злочин є подією в житті окремої людини, тож повинна бути пояснена природою та індивідуальністю окремої людини. Ця позиція давно відома як психологічна мотивація злочину. З соціологічної точки зору злочин є подією в житті суспільства, і пояснення його слід шукати в суспільних відносинах. Цей погляд незрівнянно молодший за біологічний. Якщо з біологічної точки зору розглядати злочин як продукт індивідуального життя окремої людини, що прагне пояснити його особистими якостями злочинця, а з соціологічної – як суспільне явище, що пов'язує злочин із суспільними умовами, то звідси випливає, що ні перший, ні другий погляд окремо не в змозі вирішити загальну проблему. За соціологічної точки зору ніколи не слід випускати з уваги, що «масові явища» являють собою лише суму одиничних явищ, у яких індивідуальний чинник – особистість злочинця – відіграє визначну роль, хоча це ще надзвичайно важко встановити навіть за допомогою статистики і масового спостереження» [1, с. 84–86]. Отже, злочин, на думку вченого, виникає внаслідок взаємодії індивідуальних особливостей злочинця та суспільних, зовнішніх чинників. Попри те ці два природно-історичні підходи не тільки не протиставляються один одному, а, навпаки, взаємно доповнюються, і лише взяті разом вони можуть надати причинне пояснення злочинності.

Ф. Ліст писав про злочин як про «свідоме протиправне діяння, котре внаслідок своєї особливої небезпеки для ладу юридичних благ обкладається покаранням» [3, с. 131]. Тобто в поняття злочин криміналіст вкладав небезпеку, яка загрожує юридичному благу, що охороняється нормами права, встановленими законодавцем для забезпечення життєдіяльності суспільства.

Якщо Франц фон Ліст розглядав злочин як хворобу суспільства, то французький соціолог Еміль Дюркгейм (1858–1917 рр.) розглядав злочин як нормальне явище у житті суспільства. Учений писав про суспільство як особливу реальність, що стоїть над індивідами, обумовлює їхні дії та обов'язково контролює їх. Він стверджував, що злочинність – це «нормально», позаяк властиво усім суспільствам. Крім того, вона виконує певні соціальні функції. «Злочини відбуваються ... в усіх суспільствах усіх типів ... Немає ніякого іншого феномена, який володів би настільки безперечно усіма ознаками нормального явища, бо злочинність тісно пов'язана з умовами життя будь-якого колективу ... злочинність не знижується відповідно до розвитку людства. ... Злочинність – нормальне явище тому, що суспільство без злочинності абсолютно неможливе» [4, с. 39–40].

У своїх працях Е. Дюркгейм значну увагу приділяв дослідженню проблем злочинності. Злочинном він називає ті вчинки, дії членів суспільства, які порушують заборони, безпосередньо утискають колективну свідомість, ображають її. У тому значенні, якого йому надає Е. Дюркгейм, злочин є діянням, що заборонене колективною свідомістю, і викликає проти того, хто його вчинив, характерну реакцію, звану покаранням. Він підкреслює, що злочинною дія стає через оцінку колективною свідомістю, тому той самий вчинок у різних суспільствах буде оцінюватися по-різному. Вчений запропонував своє трактування соціальної ролі злочину: у той час як у суспільстві злочин розцінювався як патологія, він розглядав його як норму. Нормальним, з його точки зору, є те, що впливає з умов існування соціального організму, те, що є загальноприйнятим і поширеним. Патологічний чинник, навпаки, має винятковий характер, причому таким він може вважатися тільки щодо даного виду. Визначивши, що таке норма і патологія, Е. Дюркгейм аналізує злочин [5, с. 72–73]. Для пояснення цього діяння французький соціолог запропонував концепцію аномії. Термін «аномія» в перекладі з французької означає «відсутність закону, організації». Це такий стан соціальної дезорганізації, соціального вакууму, коли старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не утвердилися [6, с. 42]. Він заклав основу теорії аномії, відповідно до якої уникнути поведінки з відхиленням не можна, оскільки в суспільстві спостерігається величезна її розмаїтість. Нормальною вона є в тому розумінні, що суспільство без злочинів є занадто контролюване. Якщо повністю усунути злочинність у суспільстві, у ньому не буде прогресу і будь-яких соціальних змін. Злочинність логічно включена в коло основних умов існування соціальної організації. Якщо злочинець не матиме можливості вчинити протиправну дію, то не зможе виявити себе і геній. «Аномією» вчений вважав стан без норм, без законів [7, с. 58–59]. Він прагнув довести, що злочин є різновидом форми соціальної дійсності саме як суспільного явища.

Е. Дюркгейм у межах свого соціального підходу розглядав злочин як звичне і вічне явище у людських відносинах, що є наслідком нормально-цілісної дезінтеграції суспільства. На думку вченого, злочин – це дія, вчинена проти колективної свідомості, а тому кожному типові суспільства притаманні свої злочини, тісно пов'язані з умовами соціального життя. Дослідник не прагне виправдати злочин, він лише прагне показати іншу його сторону в діалектичній єдності добра і зла, позитивних і негативних ознак.

Інший французький соціолог та кримінолог Габріель Тард (1843–1904 рр.) критикував концепцію злочину як нормального явища Е. Дюркгейма та вважав неприпустимим ототожнення злочину з відхиленням від загальноприйнятої поведінки. Зокрема вчений зазначав: «Злочин – явище соціальне, як і всяке інше, але водночас і антисоціальне, як рак, який бере участь у житті організму,

але сприяє його умертвінню» [8, с. 317]. Він висунув гіпотезу, що головним чинником суспільного життя є наслідування ідей, винаходів, способу життя, тобто «інтеріндивідуальні» відносини. Інновації розходяться в соціумі як промені від одних людей до інших. Люди схильні мавпувати більш авторитетних, високопоставлених і освічених осіб, отже, «промені» наслідування пролягають від вищих до нижчих прошарків, від міста до села, від освічених прошарків до неписьменних тощо [9, с. 73]. Із цих поглядів дослідників випливає, що злочин є способом пристосування та актом наслідування, вираженим у суспільстві.

Більшість учених вважали, що причину злочину слід шукати у несприятливих економічних умовах. Однак Г. Тард першим стверджував, що причина злочинності прямо залежить від зростання економіки, підвищення фінансового стану суспільства тощо. І причини цього, на його думку, – в законі наслідування, причому не тільки людина, а й суспільство розвивається за законами наслідування. Науковець вважав, що останнє виникає на несвідомому рівні. Властивості людей походять від існуючих соціальних зразків. До їх числа належать стереотипи поведінки, норми моралі, смаки, звички. Тобто правопорушник перебуває у соціальному зв'язку з людьми, а цей зв'язок є умовою розповсюдження відповідних типів поведінки, в тому числі й неправомірної. «Злочинець – істота суспільна, він завжди відчуває потребу у натхненні прикладом та схваленням групи людей» [10, с. 110]. Так, Г. Тард вважав, що наслідування однієї людини іншою є вирішальним чинником, який впливає на злочинну поведінку особи. Особливо він підкреслював два психо-соціологічні критерії злочину – занепокоєння і обурення. Всі злочини можна за цими критеріями класифікувати на три групи: викликають більше занепокоєння, ніж обурення; викликають більше обурення, ніж занепокоєння; викликають стільки ж занепокоєння, скільки обурення. Г. Тард відзначав, що фізичні чинники не повинні становити окрему групу, оскільки перетворюються або в антропологічні, або в соціальні чинники. Клімат чи пора року самі по собі не можуть збільшити або зменшити рівень злочинності. Їхня дія обмежується тим, що вони входять до числа дуже складних причин, які змінюють органічні або соціальні умови, необхідні для виникнення делікту. На думку вченого, антропологічні й фізичні чинники роблять лише імпульсивний вплив і штовхають до невизначених форм діяльності, в той час як соціальні чинники спрямовують цю діяльність [11, с. 101].

На думку В. Голіна, Г. Тард розумів злочини як діяння, що здійснюються скрізь і завжди органічними спонуканнями людської природи, які однакові завжди і скрізь, котрі, однак, суперечать основним умовам соціального життя і викликають завжди і скрізь несхвалення та осуд [12, с. 108]. Г. Тард спрямував зусилля на вивчення злочину як явища, породженого соціальною дійсністю. У дослідженнях соціальних причин злочинів він орієнтувався на «інтерментальну психологію», беручи до уваги, що соціологія злочинів

не може послуговуватися лише юридичними символами, ідеями та цінностями, які пізніше у книзі «Соціальна логіка» він назвав «категоріями соціальної свідомості». Таким чином, помірність цілей, які вчений ставив у межах своєї кримінальної соціології, не тільки не перешкодила, а навпаки, допомогла йому виявити той факт, що саме суспільство підштовхує потенційних злочинців до злочину. За допомогою статистики злочинності він визначив роль «професійних груп злочинців», натовпу і релігійних сект у злочинності [13, с. 482]. Г. Тарду належить теорія професійного злочинця. Він вважав, що злочин – це ремесло, професійна дія, професійний злочинець володіє спеціальними навичками і прийомами. Він довго вчиться, опановуючи свою професію. Злочинець-професіонал має власний жаргон, стосовно своїх «колег» він поводить відповідно до визначеного кодексу поведінки [14, с. 58–59].

Г. Тард розумів злочин як процес психологічних механізмів наслідування, вирішальна роль в яких відводилася організації суспільства. Тобто вчений розумів злочин насамперед як суто соціальне явище, уявлення про яке змінюється разом із суспільством в процесі історичного розвитку. Саме специфіка суспільства, на його думку, встановлює межі дозволеної та забороненої поведінки. На жаль, розглядаючи злочин як наслідувану індивідуальну поведінку, дослідження науковця були відірвані від соціальної дійсності та розвінчані дослідниками в галузі кримінології.

Один із найвідоміших російських криміналістів і процесуалістів Іван Якович Фойницький (1847–1913 рр.), маючи підґрунтям велику базу статистичного матеріалу, сформулював основні положення соціологічного напрямку. Він, зокрема, зазначав, що «класики», розглядаючи злочин, намагалися ізолювати його від усіх навколишніх явищ, старанно закрити очі на його умови. Учений вказує на те, що кримінальне право має насамперед вирішити питання про усунення загальних причин злочину, для чого необхідно попереднє вивчення їх. «Вивчення причин злочину бере на себе ... кримінальна статистика» [15, с. 22–24]. У своєму вченні І. Фойницький прагнув поєднати теорію кримінального права із статистикою, соціальною дійсністю.

І. Фойницький вважав, що будь-який злочин має два об'єкти: опосередкований – припис, що порушується, та безпосередній – це ті відносини, які охороняються цими приписами та є його реальним проявом [16, с. 5]. Підсумовуючи погляди вченого, варто відзначити, що злочин він розумів як вольову дію, спрямовану на порушення закону, яка завдає шкоди усім формам суспільного співжиття та правопорядку. Держава, на думку вченого, повинна встановлювати матеріальну ознаку злочину, знайти і обґрунтувати підставу криміналізації того чи іншого діяння, продемонструвати його суспільну небезпеку.

Український представник соціологічної школи кримінального права Михайло Павлович Чубинський (1871–1943 рр.), підтримуючи лінію попередників, також вважав злочин вічним для суспільних відносин явищем. Він

писав: «Злочин буде існувати, тому що людство не може бути скроєне за одним ідеальним шаблоном, не можуть бути остаточно скасовані пристрасті, індивідуальні особливості, психофізичні дефекти тощо, а ці особисті чинники, хоча б в ослабленому вигляді, у зв'язку із залишками інших чинників, будуть жити злочинність» [17, с. 411]. Науковець переконував, що поліпшення соціальних умов не сприяє зменшенню злочинності, проте потрібно докладати максимальних зусиль для зниження її рівня.

У праці «Мотив злочинної діяльності і його значення у кримінальному праві» М. Чубинський писав: «Мотив є внутрішньою силою, яка породжує вольовий процес, рухає індивіда в його свідомій діяльності і призводить за сприяння всієї його психіки до вчинення злочинного діяння» [18, с. 37]. На його думку, діяльність людини поділяється на свідому та несвідому. Характерними ознаками свідомої діяльності є те, що вона здійснюється відповідно до мотивів, а не сліпих несвідомих імпульсів: «Залежність кожної дії від мотивів, які її викликали, зовсім не примарна; вона реальна, безумовна й необхідна; але нічого фатального у такій залежності немає; заперечення такої фатальності для нас важливе, оскільки, визнаючи її, довелось б дивитися на мотив як на єдиний і винятковий критерій оцінки діяння. Чим сильнішим є об'єктивне спонукання, що бореться в людині з іншими спонуканнями, тим швидше воно переможе, тобто стане мотивом; проте прямої пропорційності тут немає, оскільки суб'єктивна сила мотиву, його значення для даного індивіда не завжди збігаються з його об'єктивною силою, з його значенням для маси людей. ... Мотив накладає свій відбиток на діяння і... дає нам можливість судити про діяча (тобто особу злочинця, яка діє певним чином), особливо в тих випадках, коли мотив є типовим, характерним для даного індивіда, коли останній звичайно діє згідно з подібними мотивами» [18, с. 68].

М. Чубинський також зазначав, що в кожному окремому випадку вивчати і оцінювати мотив слід не ізольовано, а у зв'язку з вивченням особистості. Властивості особистості накладають свій відбиток на процес мотивації. Мотивацію ж, своєю чергою, вчений розумів як «причинність, що проходить через свідомість і веде до відомого результату за сприяння всієї психіки даного індивіда» [18, с. 25]. Відтак злочин, на думку вченого, являє собою, свідомий протиправний вольовий акт, вчинений з певних мотивів, який шкодить суспільним інтересам.

Висновки. Характерною особливістю соціологічної школи кримінального права було те, що представники цього напрямку розглядали злочин як соціальне явище, взаємодію між певними учасниками суспільних відносин, результат синергетичної співдії різних чинників. Прихильники цієї школи відштовхувалися у своїх розмірковуваннях від ситуацій реальної дійсності та на основі численних статистичних досліджень доводили закономірність злочинної поведінки людини. Так, Ф. Лист називав злочин хворобою суспільства, що

має біологічні (психологічну мотивацію) та соціальні (суспільні умови) ознаки. Учений вважав, що вчинені злочин – це результат взаємодії індивідуальних особливостей злочинця та суспільних умов, що у підсумку завдає шкоди юридичному благу. Е. Дюркгейм розглядав злочин як нормальне явище у житті суспільства, яке суперечить колективній свідомості та тісно пов'язане із умовами соціальної дійсності. Г. Тард називав злочин антисоціальним явищем наслідування суспільної поведінки, в основі якої лежить психо-соціальний критерій (занепокоєння або обурення). Російський вчений І. Фойницький окреслив злочин як симптом загальносуспільного стану, що поєднує у собі фізичні, суспільні та індивідуальні ознаки. Один із найвпливовіших українських представників цієї школи М. Чубинський вважав злочин вічним явищем у суспільстві, передбачав його вчинення з певних мотивів, що завдає шкоди суспільству.

Представники соціологічної школи кримінального права вважали злочин вічним явищем, притаманним будь-якому суспільству, яке не можна викоренити, проте можна попередити шляхом створення відповідних соціальних умов (підняття рівня життя, створення нових робочих місць, надання житла для малозабезпечених та допомоги безпритульним тощо). Таким чином, представники цього напрямку визнавали злочин соціальним явищем, що породжується різними причинами та несе загрозу для суспільних інтересів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лист Ф. Задачи уголовного политики. Преступление как социально-патологическое явление / Ф. Лист; сост. и предисл. В.С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 110 с.
2. Гаращук М. Концепції справедливого покарання / М. Гаращук // Юридичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 64–76.
3. Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / П.А. Сорокин. – М.: Астрель, 2006. – 618 с.
4. Дюркгейм Э. Норма и патология. Социология преступности (современные буржуазные теории) / под ред. Б.С. Никифорова. – М.: Прогресс, 1966. – С. 39–44.
5. Глазырин В.А. Юридическая социология / В.А. Глазырин и др. – М.: Норма, 2000. – 368 с.
6. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): [учеб. пособие] / Е.В. Змановская. – М.: Академия, 2003. – 288 с.
7. Михайлов О.Е. Криминология: [навч. посібник] / О.Е. Михайлов. – К.: Знання, 2012. – 565 с.
8. Тард Г. Преступник и преступление / Г. Тард. – М.: Т-во И.Д. Сытина, 1906. – 324 с.
9. Спеціальні та галузеві соціології: [навч. посіб]. / В.Є. Пилипенко, О.І. Вишняк та ін. – К.: Каравела, 2003. – 304 с.
10. Мотунова Н.В. Причины вчинення правонарушень на певних історичних етапах розвитку суспільства / Н.В. Мотунова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка – 2013. – № 13 (272). – Ч. IV. – С. 141–148.
11. Иншаков С.М. Зарубежная криминология: [учебное пособие] / С.М. Иншаков. – М.: Изд. группа Инфра-М – Норма, 1997. – 374 с.
12. Голіна В.П. Проблема криминологічного забезпечення криміналізації і декриміналізації у кримінальному праві України / В.П. Голіна // Вісник Національної академії правових наук України. – 2015. – № 3(82). – С. 107–117.
13. Гурвич Г. Д. Философия и социология права. Избран-

ные сочинения / Г. Д. Гурвич. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербургского гос. ун-та, 2004. – 848 с.

14. Михайлов О.Є. Кримінологія: [навч. посібник] / О.Є. Михайлов. – К.: Знання, 2012. – 565 с.

15. Фойницкий И.Я. Влияние времен года на распределение преступлений / И.Я. Фойницкий // Судебный журнал. – 1873. – Январь–февраль. – С. 22–24.

16. Фойницкий И.Я. Курс уголовного права. Часть особенная. Посягательства личные и имущественные: ученик /

И. Я. Фойницкий. – 6-е изд. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1912. – 451 с.

17. Чубинский М. П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права / М. П. Чубинский. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 435 с.

18. Чубинский М.П. Мотив преступной деятельности и его значение в уголовном праве / М.П. Чубинский. – Ярославль: Типо-литография Э. Г. Фальк, 1900. – 351 с.